Знехтувана дійсність Голокосту

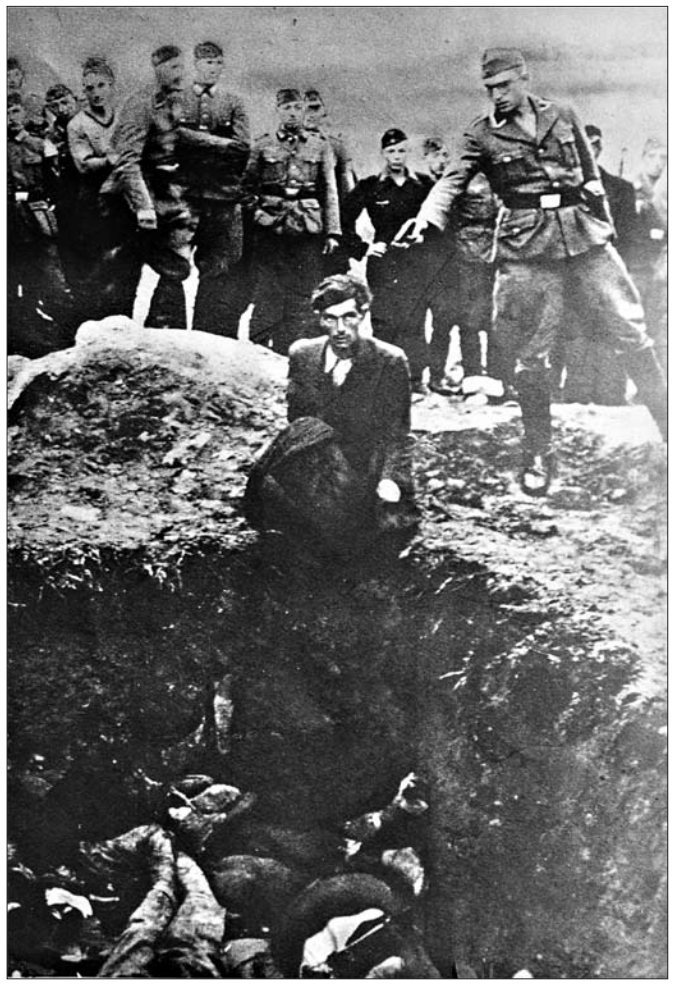
Тимоті Снайдер

Європа процвітає, а її письменники та політики перейняті смертю. Масові вбивства цивільного населення Європи впродовж 1930–1940-х років є засновком нинішніх заплутаних розмов про пам'ять і критерієм будь-якої загальноєвропейської етики. Бюрократичні апарати нацистської Німеччини та Совєтського Союзу перетворили окремі життя на масову смерть, окремих людей у квоти призначених до винищення. Совєти ховали сліди масових убивств у темних лісах і фальшували дані про райони, в яких морили людей голодом; німці змушували невільників викопувати тіла вбитих євреїв і спалювати їх на величезних вогнищах. Історики мусять мірою своїх можливостей пролити світло на тіні цих людей і порахувати їх. Цього ми не зробили. Авшвіц, що його назагал приймають за адекватний чи навіть остаточний символ зла масового вбивства, є насправді лише початком знання, натяком на справжній порахунок із минулим, який у нас іще попереду.

Наше розуміння Голокосту викривлене вже самими обставинами, завдяки яким нам щось відомо про Авшвіц: ми знаємо про нього, бо хтось у ньому вижив, а вижив тому, що Авшвіц – крім того, що був фабрикою смерти – був ще й табором примусової праці. Ті, що пережили Авшвіц, були переважно західноєвропейськими євреями, бо їх здебільшого звозили саме до Авшвіца. Західноєвропейські євреї, що пережили Другу світову війну, могли вільно писати і публікуватися, натомість східноєвропейські, які, переживши війну, опинилися за залізною завісою, цього робити не могли. На Заході спогади про Голокост увійшли (хоча й дуже повільно) в історіописання та громадську свідомість.

Історія з пера тих, що вижили – найвідомішим її зразком є доробок Примо Леві, – відбиває дійсність масового вбивства неадекватно. «Щоденник Анни Франк» описує засимільовані єврейські громади – голандську та німецьку – чия трагедія, за всього її жаху, була лише дуже маленькою частинкою Голокосту. На 1943–1944 роки, коли відбувалася більшість убивств західноєвропейських євреїв, Голокост було уже великою мірою завершено. Дві третини всіх євреїв, що зрештою загинули впродовж Другої світової війни, були вже мертві на кінець 1942 року. Головних жертв, польських і совєтських євреїв, розстріляно над ямами смерти або ж задушено чадним газом із двигунів внутрішнього згоряння в газових камерах Треблінки, Бельзека та Собібора в окупованій Польщі.

Авшвіц як символ Голокосту вилучає тих, що були в осерді цієї історичної події. Найбільша група жертв Голокосту – ортодоксальні їдишемовні євреї Польщі, або ж Ostjuden, як їх дещо зневажливо названо німецькою – були культурно чужими для західних європейців, разом із західноєвропейськими євреями. У пам'яті Голокосту їх до певної міри ще й донині марґіналізовано. Фабрику смерти в Авшвіці-Біркенау побудовано на землях, що сьогодні належать до Польщі, хоча у той час входили до Німецького Райху. Отож усі теперішні відвідувачі Авшвіца пов'язують його з нинішньою Польщею, однак там загинуло порівняно небагато польських євреїв і майже ніхто з євреїв совєтських. У цьому меморіяльному символі бракує двох найбільших груп жертв.

Світлина із зібрання Меморіяльного музею Голокосту у Вашинґтоні

1942 рік: розстріл євреїв у Вінниці.
В потилицю чоловікові, який стоїть на колінах перед ямою з тілами розстріляних, цілить вояк із айнзатцґрупи D; позаду – солдати вермахта і Вафен-СС

Адекватне бачення Голокосту поставило би в центр його історії операцію Райнгардт – винищення польських євреїв у 1942 році. Польські євреї були найбільшою єврейською громадою у світі, Варшава – найважливішим єврейським містом. Цю громаду винищено у Треблінці, Бельзеку та Собіборі. У цих трьох таборах убито близько півтора мільйона євреїв, із яких близько 780.863 загинули у самій лише Треблінці. Вижило тут лише кількадесят осіб. Бельзек, третє після Авшвіца та Треблінки за значенням місце страти в історії Голокосту, залишається майже незнаним. Близько 434.508 євреїв загинули на тій фабриці смерти, а живими залишилося лише двоє чи троє. Ще близько мільйона польських євреїв убито іншими способами – декого у Хелмні, Майданеку чи Авшвіці, набагато більше розстріляно в акціях у східній половині країни.

Загалом від куль загинуло стільки само (коли не більше) євреїв, що й від газу. Але їх розстріляно у східних місцевостях, що у болючій пам'яті є розмитими. Другим за значенням складником Голокосту є масові розстріли у східній Польщі та Совєтському Союзі. Розпочалися вони із розстрілів єврейських чоловіків, що їх здійснювали есесівські Einsatzgruppen у червні 1941 року, у липні поширилися на єврейських жінок і дітей, і зрештою дійшло до знищення цілих єврейських громад у серпні та вересні того ж року. На кінець 1941 року німці (разом із місцевими помічниками та румунськими військами) знищили у Совєтському Союзі та Балтійських країнах мільйон євреїв. Це число дорівнює числу всіх євреїв, що загинули в Авшвіці впродовж цілої війни. До кінця 1942 року німці розстріляли (знов-таки за чималого сприяння місцевих мешканців) на підконтрольних їм совєтських землях іще 700 тисяч євреїв, і місцеві єврейські громади перестали існувати.

Серед совєтських євреїв були здатні оповісти про це свідки й літописці, як-от Василій Ґроссман. Однак йому та іншим заборонили представляти Голокост як подію виразно єврейську. Треблінку Ґроссман побачив як журналіст разом із Червоною армією у вересні 1944 року. Мабуть, знаючи, що німці зробили з євреями в його рідній Україні, Ґроссман міг припускати, що сталося тут. Зрештою, він написав невелику книжку, в якій назвав Треблінку «пеклом», і помістив її у центрі не лише війни, але й цілого століття. Проте Сталін волів бачити в масовому винищенні євреїв страждання «громадян». Ґроссман допомагав у складанні «Чорної книги» німецьких злочинів проти совєтських євреїв, яку совєтська влада згодом заборонила. Якщо, хибно стверджував Сталін, якась група й постраждала від німців особливо, то це були росіяни. У такий спосіб сталінізм не дозволив нам побачити гітлерівські масові вбивства у належній перспективі.

Кажучи коротко, події Голокосту відбулися в такому порядку: операція Райнгардт, Шоа кулями, Авшвіц; тобто йдеться про Польщу, Совєтський Союз, решту. З 5,7 мільйона загиблих євреїв близько 3 мільйонів були громадянами Польщі, ще близько мільйона – громадянами довоєнного Совєтського Союзу, разом це 70 відсотків від загальної кількости. (Після польських і совєтських найбільшими групами загиблих євреїв були румунські, угорські та чехословацькі. Якщо зважити на цих людей, то східноєвропейський характер Голокосту стає ще виразнішим.)

Однак навіть цей відкориґований образ Голокосту передає неприйнятно неповне розуміння масштабу німецької політики масового винищення в Європі. Остаточне розв'язання, як його називали нацисти, було за задумом лише одним із нищівних проєктів, що їх планувалося здійснити після переможної війни проти Совєтського Союзу. Якби все сталося так, як сподівалися Гітлер, Гімлер і Ґеринґ, узимку 1941–1942 років німецькі війська здійснили б у Совєтському Союзі План Голоду (Hungerplan). Після вивезення української та південноросійської сільськогосподарської продукції до Німеччини у Білорусі, північній Росії та совєтських містах мали померти від голоду близько 30 мільйонів осіб. Hungerplan був лише прелюдією до Generalplan Ost, плану колонізації західної частини Совєтського Союзу, що передбачав знищення близько 50 мільйонів людей.

Німцям вдалося втілити в життя політику, подібну до цих планів. Вони виселили пів мільйона поляків-неєвреїв з анексованих Райхом земель. Нетерплячий Гімлер наказав розпочати здійснення першої стадії Generalplan Ost у східній Польщі: загинуло десять тисяч польських дітей і виселено сотню тисяч дорослих. Вермахт цілеспрямовано заморив голодом близько мільйона осіб під час облоги Лєнінграда та ще близько ста тисяч осіб у планових голодах в українських містах. Близько трьох мільйонів полонених совєтських солдатів загинуло від голоду або хвороб у німецьких таборах для полонених. Їх знищено цілеспрямовано: як і у випадку з облогою Лєнінграда, був свідомий намір умертвити людей голодом. Якби не було Голокосту, ці події нині згадували б як найстрашніший воєнний злочин новітньої історії.

Під приводом антипартизанських акцій німці вбили близько трьох чвертей мільйона осіб; близько 350 тисяч лише у Білорусі, а також меншу, але порівнянну кількість у Польщі та Юґославії. Німці вбили понад сотню тисяч поляків під час придушення Варшавського повстання 1944 року. Якби Голокосту не було, то ці «відплатні заходи» нині також розглядали би в шерезі найбільших воєнних злочинів в історії. А насправді їх – як і заморення голодом совєтських військовополонених – майже зовсім не згадують поза країнами, яких це безпосередньо торкнулося. Окупаційна політика німців спричиняла смерть неєврейського цивільного населення і в інакші способи, наприклад, через тяжку працю у концентраційних таборах. Знову ж таки, це були люди здебільшого з Польщі або з Совєтського Союзу.

У масових стратах німці вбили трохи більше як десять мільйонів цивільних громадян – євреї становили близько половини з них. І євреї, і неєвреї переважно походили з однієї частини Европи. Проєкт винищення всіх євреїв було загалом здійснено; проєкт винищення слов'янського населення виконано тільки почасти.

Timothy Snyder. «Holocaust: The Ignored Reality». З англійської переклав Павло Грицак за публікацією в часописі «New York Review of Books», 2009, Volume 56, Number 12.

Авшвіц є лише вступом до Голокосту, Голокост – лише натяком на остаточні наміри Гітлера. Ґроссманові романи «Все тече» та «Життя і доля» відважно описують як нацистський, так і совєтський терори, і нагадують нам, що навіть повна характеристика німецької політики масового вбивства є неповною історією злочинств, що відбувалися в Європі в середині сторіччя. Така характеристика оминає державу, про знищення якої Гітлерові ішлося насамперед, іншу державу, що в середині сторіччя масово нищила європейців: Совєтський Союз. За цілий сталінський період, між 1928 та 1953 роками, совєтська політика знищила, за обережними оцінками, понад п'ять мільйонів європейців. Отож, коли зважати на загальну кількість знищених тоталітарними державами у середині XX століття європейців, слід пам'ятати про три згрубша однакові за розмірами групи: знищених німцями євреїв, знищених німцями неєвреїв та знищених совєтською державою совєтських громадян. Назагал, німецький режим убивав цивільних, що не були німецькими громадянами, тоді як совєтський режим убивав головно цивільних, що були совєтськими громадянами.

Совєтські репресії ототожнюють із Ґулаґом, так само як репресії нацистські ототожнюють із Авшвіцем. Ґулаґ, попри всі жахіття рабської праці, не був системою масового вбивства. Якщо ми приймемо, що масове вбивство цивільних лежить в осерді політичних, етичних та юридичних міркувань, то до Ґулаґу можна застосувати той же історичний арґумент, що й до Авшвіца. Нам щось відомо про Ґулаґ тому, що він був системою трудових таборів, але не скупченням фабрик смерти. Через Ґулаґ пройшло близько 30 мільйонів осіб, близько трьом мільйонам він вкоротив віку. Але величезна більшість із засланих до таборів повернулася звідти живими. Жахіття Ґулаґу – як і жахіття Авшвіцу – ми можемо спробувати уявити, маючи літературу Ґулаґу, зокрема її найвідоміший витвір: «Архипелаг Ґулаґ» Алєксандра Солженіцина.

Одначе так само, як Авшвіц відвертає увагу від іще більших жахіть Треблінки, Ґулаґ відволікає нас від совєтської політики, що безпосередньо і цілеспрямовано нищила людей голодом і кулями. В убивчій політиці сталінізму найважливішими були два моменти: колективізаційні голоди 1930–1933 років і Великий Терор 1937–1938 року. Залишається незрозумілим, чи навмисним був казахський голод 1930–1932 років, хоча ясно, що від голоду загинуло понад мільйон казахів. Поза будь-якими сумнівами встановлено, що Сталін цілеспрямовано морив голодом совєтських українців узимку 1932–1933 років. Совєтські документи виказують низку наказів від жовтня–грудня 1932 року з очевидними зловмисними намірами та намірами вбити. Зрештою, загинуло понад три мільйони мешканців совєтської України.

Те, що ми можемо прочитати про Великий Терор, також відволікає нас від його властивої природи. Великим романом і великим мемуаром тут є «Темрява опівдні» Артура Кестлера та «Звинувачений» Алєксандра Вайсберґа. Як перший, так і другий зосереджують свою увагу на маленькій групі Сталінових жертв: міських комуністичних чільниках, освічених людях, часом знаних на Заході. Цей образ переважає у нашому розумінні Великого Терору, але є хибним. Загалом чистки серед еліт компартії, служб безпеки та воєначальників забрали не більше як 47.737 життів.

Світлина Александра Вінербєрґера із зібрання кардинала Теодора Ініцира (архів Віденської дієцезії) / ЦДКФФА України ім. Пшеничного

1933 рік: жертви Голодомору в селі на Харківщині

Найбільшу акцію Великого Терору, операцію 00447, спрямовано головно проти «кулаків», тобто селян, які вже зазнали утисків під час колективізації. Ця операція забрала 386.798 життів. Із декількох національних меншин, що разом становили менше ніж два відсотки від совєтського населення, вийшла понад третина загиблих у Великому Терорі. Зокрема, в акції, спрямованій проти етнічних поляків, що були громадянами Совєтського Союзу, розстріляно 111.091 особу. Із 681.692 страт начебто за політичні злочини у 1937 та 1938 роках, операції проти куркулів та націоналів забрали 633.955 – понад 90%. Цих людей потай розстріляно, закопано у ямах і забуто.

Наголошування на Авшвіці та Ґулаґу применшує число загиблих європейців, а також пересуває географічне осердя вбивств до Німецького Райху та російського сходу. Як і Авшвіц, що привертає нашу увагу до західноєвропейських жертв, Ґулаґ із його сумнозвісними сибірськими таборами також відволікає нас від географічного центру вбивчої політики совєтів. Якщо ми зосередимося на Авшвіці та Ґулаґу, то не зауважимо, що за дванадцятилітній проміжок між 1933 та 1944 роками близько 12 мільйонів жертв політики масового вбивства нацистів та совєтів загинули у певному реґіоні Європи, що приблизно відповідає нинішнім теренам Білорусі, України, Польщі, Литви та Латвії. Загалом, міркуючи про Авшвіц і Ґулаґ, ми схильні думати про держави, що їх витворили, як про системи, як про модерні тиранії чи тоталітарні держави. Однак таке потрактування мислення та політики у Берліні та Москві проходить повз той факт, що масові вбивства відбувалися здебільшого у тих частинах Європи, що лежать поміж Німеччиною та Росією, а не в самих Німеччині та Росії.

Географічний, моральний і політичний центр масових європейських убивств лежить в Європі східній, перш за все у Білорусі, Україні, Польщі та балтійських державах, країнах, що потерпіли від тривалої злочинної політики обох режимів. Народи України та Білорусі – найперше євреї, але не лише вони – постраждали найбільше, бо ці землі і належали до Совєтського Союзу впродовж страшних тридцятих, і зазнали найстрашніших німецьких репресій у сорокових роках. Якщо Європа була, кажучи словами Марка Мазовера, темним континентом, то Україна і Білорусь – серцем пітьми.

Історичні підрахунки, що їх можна вважати об'єктивними – як-от підрахунок жертв акцій масового знищення, – можуть відновити втрачену історичну рівновагу. Страждання німців за Гітлера та впродовж війни, хоч і страхітливі за своїми масштабами, не становлять центру історії масових убивств. Навіть якщо враховувати етнічних німців, що загинули під час втечі від Червоної армії, вигнання з Польщі та Чехословаччини у 1945–1947 роках та від бомбардувань у Німеччині, загальна кількість німецьких цивільних, що загинули від державної влади, залишиться порівняно малою.

Серед німецьких громадян головними жертвами безпосередньої політики вбивства були 70 тисяч пацієнтів, до яких застосовано «евтаназію», а також 165 тисяч німецьких євреїв. Головні німецькі жертви Сталіна – це жінки, яких ґвалтували червоноармійці, та ув'язнені у Совєтському Союзі полонені. У совєтській неволі померло від голоду та хвороб близько 363 тисячі німецьких полонених, так само як і, мабуть, із 200 тисяч угорців. У часі, коли німецький опір Гітлерові привертає до себе увагу медій, варто згадати, що деякі з учасників замаху на Гітлера в липні 1944 року були центральними фігурантами політики масового знищення: Артур Небе, що командував Einsatzgruppe B на білоруських полях смерти впродовж першої хвилі Голокосту у 1941 році; або ж начальник квартирмейстерської служби Вермахту Едуард Ваґнер, який радісно писав дружині про необхідність позбавити їжі мільйони голодних лєнінградців.

Важко не згадати Анну Ахматову: «Любит, любит кровушку / Русская земля». Однак російське мучеництво та героїзм, що їх нині гучно проголошують у путінській Росії, слід зіставити із ширшим історичним тлом. Совєтські росіяни, як і інші совєтські громадяни, і справді були жертвами сталінської політики: але для них імовірність загинути була далеко менша, ніж для совєтських українців чи совєтських поляків, або інших національних меншин. Під час Другої світової війни деякі терористичні дії поширено на східну Польщу та Балтійські держави, землі, що їх поглинув Совєтський Союз. У найвідомішому випадку, 22 тисячі польських громадян у 1940 році розстріляно у Катині та чотирьох інших місцях; іще десятки тисяч поляків та балтійців померли під час або невдовзі після депортацій до Казахстану та Сибіру. Під час війни багато совєтських росіян загинуло від німецьких рук, однак пропорційно їх було значно менше, аніж білорусів та українців, не кажучи вже про євреїв. Смертність серед цивільного населення Совєтського Союзу оцінюється приблизно у п'ятнадцять мільйонів. У Росії під час війни від німецьких рук загинули близько одного цивільного на двадцятьох п'ятьох, тоді як в Україні (чи Польщі) цивільні гинули з частотою один на десятьох, а в Білорусі – один на п'ятьох.

Білорусь та Україна значну частину війни були окуповані, і через їхні землі німецькі та совєтські армії пройшли двічі, у наступі та у відступі. Німецькі війська захопили дуже маленьку частину власне Росії і то дуже ненадовго. Навіть беручи до уваги облогу Лєнінграда та знищення Сталінграда, ціна, що її заплатили цивільні росіяни, була значно нижча від ціни, що її заплатили білоруси, українці та євреї. Перебільшені російські заяви щодо кількости смертей трактують Білорусь та Україну як Росію, а євреїв, білорусів та українців як росіян: це зводиться до імперіялізму мучеництва, де претензії на землі висловлюються імпліцитно через експліцитні претензії на жертв. Мабуть, саме такою буде позиція нової історичної комісії, що її створив президент Дмітрій Мєдвєдєв, аби запобігати «фальшуванню» російської минувшини. За законами, обговорюваними сьогодні в Росії, твердження, подібні до тих, що містяться у цьому абзаці, будуть карним злочином.

Українські політики на противагу російській монополізації спільного страждання та західноєвропейським стереотипам щодо українців як колаборантів Голокосту висувають власний страдницький наратив про те, що Сталін умисне замордував голодом мільйони українців. Президент Віктор Ющенко робить своїй країні вкрай погану послугу, говорячи про десять мільйонів смертей – таким чином він перебільшує кількість загиблих українців утричі; але незаперечною правдою є те, що український голод 1932–1933 років був наслідком цілеспрямованих політичних рішень і коштував близько трьох мільйонів життів. За винятком Голокосту, колективізаційні голоди були най-

більшою політичною катастрофою європейського XX століття. Попри це, колективізація не втратила свого місця чільного складника совєтської моделі розвитку, і згодом її скопіював комуністичний режим Китаю, із тим передбачуваним наслідком, що «Великий стрибок» Мао призвів до голодної смерти десятків мільйонів осіб.

Зацікавленість Україною як джерелом харчів була спільною для Гітлера та Сталіна. Обоє хотіли контролювати та експлуатувати українську хлібницю, обоє спричинили політичні голоди:

Анатолій Подольський
Уроки минулого
Історія Голокосту в Україні
Київ: Зовнішторгвидав України, 2009

У школах західноєвропейських країн викладання основ толерантности давно не сприймають як інноваційну навчальну дисципліну. Анатолій Подолинський пропонує запровадити подібні уроки й в українських закладах освіти. До думки знаного фахівця, який очолює Український центр вивчення історії Голокосту і входить до складу редакційної ради наукового часопису «Голокост і сучасність: студії в Україні і світі», варто прислухатися: як говорити про толерантність, щоби це не залишалося порожнім звуком, він справді знає.

Функція факультативних уроків, тим паче уроків толерантности, вимагає живого контакту з дітьми та підлітками, що в педагогічному процесі реалізується за допомогою інтерактивних методів засвоєння інформації. Це добре розуміє Подольський, пропонуючи використовувати їх і для вивчення Голокосту.

96-сторінкова брошура «Уроки минулого», навчальний посібник для учнів 10–11 класів середніх загальноосвітніх шкіл України, випущений уже другим виданням накладом 3000 примірників, має стандартну форму методички для факультативної шкільної дисципліни і складається з п'яти розділів: «Життя євреїв між двома світовими війнами», «Історія Голокосту на теренах України в роки Другої Світової війни 1939–1945 рр.» (у двох частинах), «Колаборація та рятування на Україні в добу Голокосту», «Єврейських рух опору на Україні в період Голокосту», а також глосарію основних термінів, хронологічної таблички та списку рекомендованої літератури.

Богдана Козаченко

Сталін у цілій країні, Гітлер у містах і таборах військовополонених. Дехто з українських полонених, що терпіли голод у цих таборах у 1941 році, пережили голод 1933 року. До слова, німецька політика голоду частково відповідає за уявлення, що українці радо колаборували у Голокості. Найсумнозвіснішими українськими колаборантами були охоронці у Треблінці, Бельзеку та Собіборі. Рідко згадують про те, що німці завербували перші такі кадри з полонених совєтських солдатів, що перебували у їхніх же таборах військовополонених. Вони врятували скількись людей від масового голоду, одного великого злочину на сході, для того, щоб зробити з них колаборантів у іншому злочині – Голокості.

Історія Польщі є джерелом нескінченного збентеження. Між 1939 та 1941 роками на Польщу напала та окупувала її не одна, а обидві тоталітарні держави, коли нацистська Німеччина та Совєтський Союз, тоді союзники, посіли її землі й знищили значну частину тогочасної інтеліґенції. Польська столиця в часі Другої світової війни була місцем не одного, а двох великих повстань проти німецької влади: повстання євреїв у Варшавському ґеті у 1943 році, після якого ґето зрівняли з землею; а також Варшавського повстання польської Армії Крайової у 1944 році, після якого знищено решту міста. У німецьких медіях ці два чільні приклади опору та масового вбивства сплутали у серпні 1994, 1999 та 2004 років – у всі недавні п'ятиріччя Варшавського повстання 1944 року, – і знову сплутають у серпні 2009-го.

Якщо котрась европейська країна видається недоречною в нинішній Європі й загрузлою в іншому історичному часі, то це Білорусь під диктатурою Аляксандра Лукашенка. Проте Лукашенко, хоча він воліє ігнорувати місця совєтських убивств у своїй країні, наказуючи будувати маґістраль над масовими похованнями в Куропатах, у якомусь сенсі пам'ятає історію Европи краще за своїх критиків. Німецькі війська між 1941 та 1944 роками, морячи голодом совєтських військовополонених, розстрілюючи й душачи газом євреїв, а також розстрілюючи цивільних під час антипартизанських акцій, перетворили Білорусь на найсмертоноснішу місцевість у світі. Половину населення совєтської Білорусі впродовж Другої світової війни вбито або ж силоміць виселено: чогось подібного не можна сказати про жодну іншу европейську країну.

Білоруська пам'ять цього досвіду, що її плекає нинішній диктаторський режим, допомагає пояснити підозру до ініціятив, що походять із Заходу. Однак західні европейці могли би з подивом довідатися, що Білорусь водночас була центром масових убивств та операційною базою антинацистських партизанів, що насправді доклалися до перемоги союзників. Вражає, що така країна може бути цілковито витіснена з европейської пам'яті. Відсутність Білорусі в обговореннях минулого є найвиразнішим показником різниці між пам'яттю та історією.

Не менше непокоїть відсутність економіки. Хоча історія масового знищення має немалий стосунок до економічних розрахунків, пам'ять відкидає будь-що з того, що може надати вбивствам позірної раціональности. І нацистська Німеччина, і Совєтський Союз шукали економічної самодостатности. Німеччина прагнула знайти рівновагу між промисловим розвитком та землегосподарською утопією на Сході, СССР прагнув подолати свою аґрарну відсталість швидкою індустріялізацією та урбанізацією. Обидва режими намагалися досягти економічної автаркії у великій імперії, в якій обоє прагнули контролювати Східну Европу. Обоє розглядали польську державу як історичну помилку; обоє не бачили заміни Україні та її багатим ґрунтам. Ворогами своїх планів вони визначили різні групи, хоча з німецьким планом знищити геть усіх євреїв за тотальністю намірів не зрівняється жодна совєтська політика. Критично важливим є те, що ідеологія, що узаконювала масову смерть, була також візією економічного розвитку. У світі нестач, особливо нестачі харчів, обидва режими поєднали масове вбивство з економічним плануванням.

Зробили вони це у способи, які сьогодні видаються нам жахними та безсоромними, але які в часі свого здійснення були достатньо переконливі, аби мотивувати велику кількість прихильників. Нині їжі більше не бракує, принаймні на Заході, але бракує або скоро бракуватиме інших ресурсів. У XXI столітті нас спіткає брак питної води, чистого повітря та дешевої енергії. Зміни клімату можуть спричинити нову загрозу голоду.

Якщо історія масових убивств несе у собі якийсь загальний політичний урок, то полягає він у потребі стерегтися того, що можна назвати упривілейованим розвитком: тобто спроб різних держав здійснити форму економічної експансії, що призначає жертв та мотивує добробут смертністю. Не можна виключити ту можливість, що знищення однієї групи принесе вигоду іншій, або ж принаймні так сприйматиметься. Цю версію політики Европа насправді вже бачила і може ще побачити. Єдиною достатньою відповіддю є етична відданість окремій особі, за якою особа важить, поки вона жива, а не коли вона мертва, і такі програми стають немислимі.

Нинішня Европа вирізняється саме притаманним їй поєднанням достатку із соціяльною справедливістю та правами людини. Либонь, більше від будь-якої іншої частини світу вона є невразливою, принаймні наразі, до таких безсердечно інструментальних пошуків економічного зростання. Проте пам'ять зробила низку чудернацьких відступів від історії саме тоді, коли історія потрібна як ніколи. Недавнє минуле Европи може нагадувати недалеке майбутнє решти світу. Саме у цьому полягає ще одна причина позбутися помилок у рахунку.

Вигнання німців зі Сходу

Із близько 12 мільйонів німців, що втекли чи були виселені зі Східної Европи наприкінці війни, величезна більшість походила з Чехословаччини (3,5 мільйона) та Польщі (7,8 мільйона). Із цієї другої групи більшість походила із земель, що їх передали Польщі союзники, відібравши у переможеного Райху. Приблизно половина із 12 мільйонів втекли, приблизно половину депортовано – хоча чіткий поділ є неможливим, оскільки деякі з тих, що втекли, згодом повернулися і тоді зазнали депортації.

Наприкінці 1944 – на початку 1945 року від Червоної армії тікало близько шести мільйонів німців; саме тоді відбулася більшість із близько 600 тисяч смертей серед німецьких біженців. Багато із цих людей просто опинилися поміж двома арміями; декого навмисно замордували совєтські солдати, ще хтось загинув у совєтських таборах. Убивства вчиняли також чехи та поляки. Гітлер несе частину відповідальности за ці смерті, бо німецька влада не подбала про вчасну евакуацію.

Повоєнні депортації німців – прямий наслідок Гітлерової війни – були чехословацько-польсько-совєтсько-британсько-американським проєктом. Під час війни чільники окупованих Польщі та Чехословаччини у вигнанні висловили бажання не утримувати у своїх країнах значного німецького населення, і союзники погодилися виселити німецькі громади після війни. Вінстон Черчил запропонував здійснити «чисте підмітання», і Контрольна рада союзників розробила офіційний план переселення шести мільйонів німців.

Чехословацький (некомуністичний) уряд мав згоду Сталіна на виселення своїх німців, але згоду дали також Черчил та Рузвелт. Польща перебувала під совєтським контролем, хоча німців виселив би будь-який польський уряд. Польські комуністи пристали на Сталінову пропозицію посунути Польщу далеко на захід, що означало виселення більшої кількости німців, ніж хотілося б демократично налаштованим польським політикам. (Цей план передбачав також депортацію поляків зі східної половини довоєнної Польщі, яку анексували Совєти. Близько мільйона цих польських виселенців зайняли землі, з яких виселено німців.)

Від травня по грудень 1945 року польський і чехословацький уряди перекинули за кордони своїх країн близько двох мільйонів німців. Обидва уряди примушували німців виїжджати й після січня 1946 року, а британські, совєтські й американські війська приймали їх у своїх окупаційних зонах у Німеччині. У 1946 та 1947 році совєти прийняли у своїй зоні трохи понад два мільйони німців, британці – близько 1,2 мільйона й американці – близько 1,4 мільйона. Після цього депортації сповільнилися.

Хоча ці виселення є виявом колективної відповідальности й супроводжувалися жахливим поводженням із людьми, рівень смертности серед німецьких цивільних – близько 600 тисяч із 12 мільйонів – був доволі низьким порівняно з іншими подіями, про які тут ішлося. Хоча їх захопив кінець жахливої війни, розпочатої в їхнє ім'я, а потім згода союзників на зміни кордонів і депортації, ці німці не були жертвами обміркованої політики знищення, яку можна було би порівняти з Терором або голодом. □